

Rendszerváltás a szakképzés alsó régióiban

*A kilencvenes évek elején bekövetkező gazdasági átalakulás olyan változásokat indított el a szakképzés intézményrendszerében, amelyek a képzési formákat és a szakmakinálatt is átalakították. A rendszerváltás után összeomlottak azok az állami nagyüzemek, amelyek elhelyezkedési lehetőséget nyújtottak, a mezőgazdasági, nehézipari, gépipari és a könnyűipari szakmákban tömegesen kiképzett pályakezdő szakmunkások számára. Várható volt, hogy a gazdasági szerkezet átalakulása kikényszeríti a szakképzési rendszer átalakítását is.**

A kilencvenes évek első éveiben a szakképző iskolák egy része még halogatta a változtatást, illetve erőfeszítéseket tett annak érdekében, hogy megőrizze a korábbi szakmastruktúrát, és korábbi pedagógus, valamint szakoktató állományát, vagyis az intézmény stabilitását. Azonban hamarosan kiderült, hogy ez csak annak árán valósítható meg, ha az iskola potenciális munkanélkülieket képez, aminek a következtében mint oktatási intézmény egyre népszerűtlenebbé válik, és ez a jelentkezők számának a rohamos csökkenésén is mérhető. A fejkvótás finanszírozás feltételei mellett viszont a jelentkezők számának a csökkenése az iskolák teljes finanszírozási ellehetetlenüléséhez vezetett volna, vagyis a szakképző iskolák számára a képzési szerkezet fokozatos átalakítása vagy az intézmény fokozatos leépülése jelentette az alternatívát.

Az átalakuló szakképzés

Az átalakítás útjára lépő iskolák számára ezek után már csak két eldöntendő kérdés maradt: milyen irányban történjen a változtatás (vagyis milyen képzési formákat és milyen szakmákat szüntessenek meg, illetve melyeket vezessenek be) és hogyan teremtsék meg az ehhez szükséges feltételeket. A kilencvenes évek elején a szakmunkásképzők túlnyomó többsége „felfelé” kezdett építkezni és bevezette a szakközépiskolai és a technikus osztályokat. Ezt a fejlesztést általában az motiválta, hogy a gyakorlati képzőhelyek szűkülése, illetve a hagyományos szakmunkásképzés létjogosultságának a megkérdőjelezése „előre menekülésre”, a kevésbé gyakorlatcentrikus (és így kevesebb gyakorlati helyet igénylő) képzési formák bevezetésére ösztönözte az iskolavezetőket.

Ugyanennek az időszaknak a fejleménye volt a szakmunkásképzőt végzettek számára érettségi nyújtó, kétéves közismereti programot tartalmazó képzési forma, a szakmunkások szakközépiskolai képzésének bevezetése nappali tagozaton. Ez a képzési forma a kilencvenes évek első felében igen dinamikus fejlődésnek indult, mert az iskolák kínálata valóságos társadalmi igényt elégített ki: a frissen végzett szakmunkások nemigen tudtak elhelyezkedni, és a szülők számára megnyugtatónak látszott, ha két évig még továbbtanul a gyerek.

* A tanulmány az alábbi kutatásokban összegyűlt információk alapján készült: LISKÓ ILONA és munkatársai: *Felvételi szelekció a középfokú iskolákban*. OKI, Kézirat, 1995; LISKÓ ILONA és munkatársai: *Szakmunkástanulók a 90-es években*. OKI, Kézirat, 1995; LISKÓ ILONA és munkatársai: *A speciális szakiskolák helyzete*. OKI, Kézirat, 1995; valamint a Phare-támogatással 1996-ban folytatott adatfelvétel (kérdőíves vizsgálat a szakmai iskolákban tanuló hátrányos helyzetű gyerekekkel, interjúk az iskolák fenntartóival, igazgatóival és szakoktatóival).

A szakmunkásképző iskolák egy része azonban hamarosan rájött, hogy az ebbe az iskolatípusba jelentkező gyerekek nagy része nemhogy a szakközépiskolai követelményeknek nem tud megfelelni, de még a hagyományos szakmunkásképzős követelményeknek sem. Az ilyen nehezen képezhető (gyenge általános iskolai eredményekkel érkező, alacsony tanulási motiváltsággal rendelkező, hátrányos családi körülmények között élő) gyerekek számára hozták létre a kilencvenes évek elején a speciális szakiskolai osztályokat, amelyeknek a száma ebben az időszakban ugyancsak dinamikus fejlődést mutatott.

Az elmúlt évek fejlesztéseinek eredményeként a szakképző iskolák egy részében jelenleg már ugyanazon szakmákban, illetve szakmacsoportokban többféle képzési fokozat épül egymásra, és ennek segítségével olyan belső szelekció valósítható meg, amely mind a gyerekek (minden jelentkező megtalálhatja az iskolában a neki megfelelő képzési fokozatot), mind az iskolák számára (a jelentkezőket nem kell elutasítaniuk, és a belső szelekció segítségével a képességeiknek megfelelő követelményeket támaszthatnak velük szemben) megfelel.

A kilencvenes évek közepe ehhez képest abban hozott változást, hogy az oktatásügyben érdekeltek (az oktatásirányítás, a szülők, a gyerekek és az iskolák) számára nyilvánvalóvá vált, hogy a speciális szakiskola legfeljebb „parkolató” képzési formát jelent, ugyanis az itt kapott bizonyítvánnyal a gyerekek tökéletesen esélytelenek a munkapiacra. Az oktatási törvény módosítása ezt a képzési formát lényegében megszüntette, és azt a lehetőséget nyújtotta ezeknek az iskoláknak, hogy a 9–10. osztályos általános képzést követően vagy szakmunkásbizonyítványt adó OKJ szakmákra képezik a gyerekeket vagy ún. pályaorientációs képzést nyújtsanak, vagyis készítsék elő a teljes értékű szakképzésbe való bejutásukat.

A kutatás tapasztalatai szerint az oktatásirányítók döntése ebben a kérdésben találkozott az iskolák és a szülők, illetve a gyerekek igényeivel. Az 1996-ban általunk megkérdezett igazgatók többsége úgy nyilatkozott, hogy nincs ellenére, hogy a közeljövőben az új oktatási törvénynek megfelelően szakmunkás-bizonyítványt adó, teljes értékű szakmunkásképzéssé, illetve pályaorientációs képzéssé alakítsa át a speciális szakképzést iskolájában. (Jó néhány olyan iskolával találkoztunk, ahol a törvényi előírástól függetlenül, saját megfontolásból már ebben az évben megvalósult ez az átalakítás.)

Míg az elmúlt évtizedekben különösebb nehézség nélkül felrajzolható volt a szakmák presztízsrangsora, (amellyel kisebb-nagyobb mértékben valamennyi szakképzésben érdekelt egyetértett), az utóbbi években ez nem oldható meg egyszerűen. A bizonytalanságban kétségtelenül nagy szerepe van az átmenetiségnek, a szakmastruktúra még folyamatban lévő átalakulásának, de hozzájárul az is, hogy a gazdasági fellendülést illetően megmutató helyi és regionális különbségek miatt ugyanaz a szakmai képzettség nem ugyanannyit ér az ország egyik vagy másik régiójában, illetve egyik vagy másik településén.

A presztízsrangsor átalakulása részben abból következett, hogy az utóbbi években megváltoztak a szakmák értékelésének szempontjai. Míg korábban a fő presztízsképző szempontok közé elsősorban a szakma elmélet-igényessége – milyen színvonalú elméleti felkészültség szükséges hozzá –, a hozzá tartozó munkakörülmények minősége, a szakmával elérhető fizetés nagysága és a „maszekolás” lehetősége tartozott, az utóbbi években az értékelés legfontosabb szempontjává az elhelyezkedés lehetősége lépett elő. Márpedig egy-egy szakmában az elhelyezkedési lehetőség elsősorban attól függ, hogy az adott régióban (településen) hogyan alakult a gazdasági szervezetek helyzete, milyen ütemben és mértékben épültek le a korábbi szocialista üzemek, milyen ütemben és mértékben történt meg a privatizáció, és milyen ütemben és mértékben sikerült a magáncégeknek talpra állniuk. (Ebből következik, hogy például az ipari szakmák presztízse a nyugat-magyarországi régióban és a jól prosperáló nagyvárosokban sokkal kedvezőbben alakult, mint Kelet-Magyarország depressziós térségeiben.)

Ugyancsak változást hozott a szakmák értékelési szempontjaiban az is, hogy a korábbi „maszekolási” lehetőség helyébe a vállalkozási lehetőség szempontja lépett. Vagyis ma már nem az a fontos presztízsképző tényező, hogy mennyire kelendő az adott szak-

ma a fekete vagy szürke gazdaságban, hanem az, hogy az adott szakmai ismeretek és a szakmunkás-bizonyítvány birtokában mennyire van lehetősége a szakmunkásnak arra, hogy önálló vállalkozásba kezdhesen. (Ebből következik, hogy jelentősen megnőtt a kereskedő és a vendéglátó szakmák tekintélye).

A szakmával elérhető kereseti lehetőségek természetesen továbbra is a presztízsképző szempontok között szerepelnek, de jelentőségük elmarad az előbbieken említettek mögött. Ennek főként az az oka, hogy a korábbi, szinte országosan egységes „órabéres” rendszert a szabad béralku váltotta fel, és ugyanannál a szakmánál az egyik városban vagy a másikban, illetve az egyik cégnél vagy a másiknál akár tízszeres is lehet a bérkülönbség. Ráadásul a szakma „megfizetettsége” attól is függ, hogy alkalmazottként vagy vállalkozóként dolgozik-e valaki az adott szakterületen, ezért előfordul, hogy az egyik alacsonyán fizetett szakma tekintélye azért nő meg a másikkal szemben, mert az elsöben nyílik, a másodikban viszont nem nyílik vállalkozásra lehetőség. (Erre példa, hogy a rosszul fizetett, nagyüzemi könnyűipari szakmák, mint a bőripar vagy a textilipar most is a szakmai rangsorok végén állnak, míg a korábban ugyancsak rosszul fizetett kereskedelmi szakmák, amelyekkel viszonylag könnyen lehet vállalkozni, a rangsorok élére kerültek.)

Egy-egy szakma presztízst az adott szolgáltatás iránti fogyasztói igények változása is befolyásolja. A hetvenes–nyolcvanas években például amikor elektronikai cikkekkel és személygépkocsikkal még meglehetősen szegényes volt a háztartások ellátottsága és ezek az eszközök főként a szocialista nagyipar termékeiből álltak, amelyek állandó javításra szorultak, viszonylag nagy presztízstűnek számítottak a műszerész és az autószerelő szakmák. Manapság viszont, amikor az ilyen fogyasztói igényeket már nívósabb nyugati termékek elégítik ki, amelyek kevesebb javításra szorulnak, és a javításuk főként alkatrész-cseréből áll, a műszerész és az autószerelő szakmák tekintélye hanyatlásnak indult.

A szakmák presztízisének alakulásában természetesen továbbra is szerepet játszanak a szakmával együttjáró kellemes vagy kellemetlen munkakörülmények, de ezeknek a szerepe is jelentősen csökkent, hiszen másfajta munkakörülményekre számíthat valaki, ha alkalmazottként, illetve ha alkalmazottakat foglalkoztató önálló vállalkozóként használja a szakmáját, és ő maga lényegében csak menedzseri, szervezői feladatokat végez.

Lényegében ugyanez a helyzet a szakmák elméletigényességével is. Természetesen ma is vannak olyan „fehérgalléros” szakmák, amelyek az átlagosnál lényegesen nívósabb elméleti felkészültséget igényelnek, és ezek, ha jó kereseti, illetve vállalkozási lehetőségeket is kínálnak, egyértelműen a presztízsrangsorok vezető helyein állnak (pl. közgazdasági, informatikai szakmák stb.), de például az olyan szakmák, mint a korábban elméletigényessége miatt különösen megbecsültnek számító nyomdász szakma, annak ellenére, hogy most sem kell kevesebb elméleti ismeretet megtanulni hozzá, jelentősen veszített a tekintélyéből, mert alacsony keresetet és szűkös vállalkozási lehetőségeket kínál.

A kutatás tapasztalatai szerint az oktatásirányítók döntése ebben a kérdésben találkozott az iskolák és a szülők, illetve a gyerekek igényeivel. Az 1996-ban általunk megkérdezett igazgatók többsége úgy nyilatkozott, hogy nincs ellenére, hogy a közeljövőben az új oktatási törvénynek megfelelően szakmunkás-bizonyítványt adó, teljes értékű szakmunkásképzéssel, illetve pályaorientációs képzéssel alakítsa át a speciális szakképzést iskolájában. (Jó néhány olyan iskolával találkoztunk, ahol a törvényi előírástól függetlenül, saját megfontolásból már ebben az évben megvalósult ez az átalakítás.)

Ezzel függ össze, hogy a szakmák rangsorának kialakulásában a korábbinál nagyobb szerephez jutottak a képzőhelyek, vagyis az iskolák. A korábbi egységes tantervek és nagyjából egységes képzési feltételek helyébe ugyanis az utóbbi években minden szempontból differenciált szolgáltatás lépett, és mind a szülők, mind a gyerekek számára egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a munkapiaci esélyeket illetően egyáltalán nem mindegy, hogy valaki hol gyakorolta a szakmáját (betanított vagy segédmunkásként dolgoztatták-e a gyakorlóléhelyén vagy többfajta munkaműveletet is sikerült megtanulnia; elavult, kiselejteztett gépekkel és szerszámokkal tanult-e vagy a legkorszerűbb technikával is megismerkedett stb.) és milyen tantervek szerint tanulta meg az elméleti ismereteket (tanult-e vállalkozási ismereteket, tanult-e nyelvet, milyen széles alapozású képzésben részesült stb.). A saját maguk által nyújtott szolgáltatások, illetve képzési színvonal értékével természetesen az iskolák maguk is tisztában vannak, és ügyes menedzseléssel, ötletgazdag propagandával fokozni is képesek intézményük jó hírét, illetve elismerését.

A szakmák presztízsrangsorának a kialakulásában az eddigieken túl egy kevésbé megfogható, illetve meghatározható tényezőnek, a „divatnak” is szerepe van. Egy-egy szakma „divatossága” nem annyira a tényeken és a közvetlen tapasztalatokon múlik, inkább az általános társadalmi megítélésen, amit főként a szélesebb társadalmi környezet, illetve a média közvetít. (Ennek következtében kerültek például a környezetvédelmi szakmák a presztízsrangsorok elejére, anélkül, hogy a gyerekeiket ide irányító szülőknek közvetlen tapasztalataik lettek volna a szakma nyújtotta elhelyezkedési lehetőségekről.)

A felsorolt szempontok szerint kialakuló presztízsrangsornak a szakképzés, illetve a szakképző intézmények szempontjából igen nagy a jelentősége. A szakmák tekintélye ugyanis meghatározza, hogy hányan és milyen felkészültségű, képességű, illetve társadalmi helyzetű gyerekek jelentkeznek az adott szakmára. Ha az iskolának szelekciós lehetősége van, „jobb” gyerekeket válogat, ennek következtében nívósabb tanterveket alkalmazhat, magasabb követelményeket támaszthat, tehát emelheti a képzés színvonalát. A képzés minősége viszont visszahat a szakma presztízisére, és meghatározza az iskolák presztízisét is.

Az oktatási rendszer sokkal nehezebben és lassabban változik, mint a gazdaság. Ennek részben az az oka, hogy az oktatási beruházás mindig lassabban térül meg, mint a gazdasági, és az eredményessége nehezen mérhető. Ráadásul az oktatás szigorúan (törvény által) meghatározott feltételeket igényel (pl. tantervek, tanműhelyek, szaktanárok, szakoktatók stb.), amin egyik pillanatról a másikra nehezen lehet változtatni. Az is lassítja a feltételek kialakítását, hogy a fejlesztésre vonatkozó döntések engedélyekhez és egyeztetésekhez kötött, hosszú előkészítő folyamatot igényelnek. Ugyanakkor maga a képzési idő is hosszadalmas, tehát minimum két-három évbe telik, mire egy-egy szakoktatási formáról kiderül, hogy használható, illetve a munkapiacra eladható képzettséget nyújt-e a gyerekeknek.

Többek között a fentiekkel is magyarázható, hogy annak ellenére, hogy már a kilencvenes évek elején sokak számára egyértelmű volt, hogy a gazdasági szerkezetátalakítás nyomán a szakmai képzés szerkezetét is át kell alakítani, ez utóbbi csak kullogva követte a gazdasági változásokat. Lassította a folyamatot, hogy az intézmények a változatlanulás, illetve a korábbi rutin fenntartásában voltak érdekeltek, és csak akkor szánták rá magukat a változtatásra, amikor már nem volt más választásuk.

Végül is az iskolák azért kényszerültek rá a szakmaszerkezet átalakítására, mert évről évre látványosabb számsorok bizonyították a régi képzési struktúra diszfunkcióit. (A nagyipari szakmákban elfogytak a gyakorlóléhelyek, némely szakmákban 50% fölé emelkedett a pályakezdő munkanélküliek aránya, és ugyanezekre a szakmákra alig akadt jelentkező.) A jelentkezők számának a csökkenése arra figyelmeztette az iskolákat, hogy fokozatosan a szülők is körültekintőbbek lettek és nagyobb figyelmet fordítottak gyerekeik szakmaválasztására. Ebben a tekintetben a legelső társadalmi rétegek jelentették a kivételt. Miután ők a legkevésbé tájékozottak és előrelátók, ma is ők tudják a legkevésbé kiszámítani, hogy egy-egy szakmát megtanulva milyen esélyeik vannak a gyerekeiknek az

elhelyezkedésre. Nem csoda, hogy kutatásunk során a legalacsonyabb presztízsű, és a legkedvezőtlenebb elhelyezkedési esélyeket kínáló szakmák tanulói között szép számmal találtunk hátrányos helyzetűeket.

A magyar szakképzési struktúra változása jelenleg is folyamatban van, és viszonylagos stabilitásának kialakulásához még jó néhány év szükségeltetik. Vizsgálataink alapján így legfeljebb a változás már érzékelhető irányát tudjuk felrajzolni. E szerint az elmúlt évek fejlesztéseinek legfőbb jellegzetessége, hogy a szakképzésen belül a szakmaszerkezet és a képzési szerkezet együtt változott, ami azt jelenti, hogy a szakképző iskolák jelenleg nemcsak a szakmák tekintetében hordoznak új minőséget, hanem új képzési formák, illetve fokozatok (szakközépiskolai, szakmunkás- és szakiskolai képzés) bevezetése számos, a korábbtól eltérő intézménytípust (vegyes típusú szakképző intézmény) hozott létre.

Ily módon a szakmastruktúra változása egy-egy iskolán belül a szakközépiskolai képzést, a szakmunkásképzést és a szakiskolai képzést egyaránt érintette. A szakközépiskolai képzésen belül főként a gépipari képzés szorult vissza, és a szakmai profilt új fehérgalléros (informatikai, közgazdasági, környezetvédelmi, közbiztonsági stb.) szakmákkal bővítették. A hagyományos szakmunkásképzésben a változtatás meghatározó iránya a nehézipari (bányász, kohász), a fémipari (lakatos, gépszerelő, stb.), továbbá a nagyipari jellegű könnyűipari szakmák (textilipar, bőripar), valamint a mezőgazdasági szakmák leépülése és a szolgáltatóipari szakmák bővítése volt.

A kilencvenes évek közepén már az is megfigyelhető volt, hogy a szakmunkásképzésben a korábbi túlspecializált képzéssel szemben egyre népszerűbbé váltak az általánosabb jellegű szakmák (pl. a mezőgazdaságban a sertés-, juh-, marhategyesítő stb. helyett az általános állattenyésztő vagy az általános mezőgazdasági szakma, az iparban a sokféle gépipari szakma helyett a gépész, az esztergályos és a marós helyett a forgácsoló szakma, a kereskedelemben a sokféle eladó helyett az általános, vállalkozásra képesítő kereskedői szakma stb.).

Változást hozott az is, hogy feltehetően mind a munkáltatói, mind a leendő munkavállalói érdek arra sarkallta az iskolákat, hogy a korábbi túlspecializált (betanított munkára alkalmassá tevő) képzéssel szemben a többféle feladat ellátására alkalmas, sokoldalúbb szakemberek képzésére térjenek át.

Ugyanakkor a hátrányos helyzetű gyerekeknek szánt képzési formák (speciális szakképzés, pályaorientáló képzés) bevezetése sok helyen éppen azokban a szakmákban történt, ahol a szakmunkásképzést leépítették (fémipari képzés, textilipari képzés, mezőgazdaság stb.). Előfordult, hogy az iskolák ilyen képzési formákban hasznosították a szak-

Az oktatási rendszer sokkal nehezebben és lassabban változik, mint a gazdaság. Ennek részben az az oka, hogy az oktatási beruházás mindig lassabban térül meg, mint a gazdasági, és az eredményessége nehezen mérhető. Ráadásul az oktatás szigorúan (törvény által) meghatározott feltételeket igényel (pl. tantervek, tanműhelyek, szaktanárok, szakoktatók stb.), amin egyik pillanatról a másikra nehezen lehet változtatni. Az is lassítja a feltételek kialakítását, hogy a fejlesztésre vonatkozó döntések engedélyekhez és egyeztetésekhez kötött, hosszú előkészítő folyamatot igényelnek. Ugyanakkor maga a képzési idő is hosszadalmas, tehát minimum két-három évbe telik, mire egy-egy szakoktatási formáról kiderül, hogy használható, illetve a munkapiacra eladható képzettséget nyújt-e a gyerekeknek.

munkásképzésben feleslegessé váló kapacitásait (pl. tanműhelyeket, szakoktatókat). Ez azt eredményezte, hogy a szakmunkásképző osztályokban végzeteknek javultak az elhelyezkedési esélyeik, de a speciális szakiskolások számára az iskola igazi „parkoltató” típusú képzést nyújtott, vagyis itt képezte tovább a potenciális munkanélkülieket.

A speciális szakiskolák egy része máig is őrzi a kilencvenes évek elején rendkívül népszerű gazdaszponyképző profilt. Ez a képzési forma ma sem ad szakmunkás-bizonyítványt és nem nyújt munkapiacra eladható képzést. Lényegében arról van szó, hogy a mindennapi életben hasznosítható ismeretekkel látja el azokat a lányokat, akik feltehetően családanyák, illetve háziasszonyok lesznek. Ugyanakkor már olyan iskolával is találkozunk, amelyik a gazdaszponyképzést például a varrómunkás vagy a falusi vendéglátó szakma felé próbálja továbbfejleszteni, illetőleg „szakmástitani”.

Már a rendszerváltás idején világos volt, hogy a szakmastruktúrát át kell alakítani, de arról, hogy ez milyen irányban történjen, úgyszólván senkinek sem volt határozott elképzelése. Hozzájárult ehhez az is, hogy az iskolák a korábbi szocialista évtizedekben hozzászoktak a központi direktívákhoz, tehát nagyon sokan még évekig vártak arra, hogy majd csak megmondja valaki a „központból”, hogy milyen irányban történjen az átalakítás. Három-négy évnél kellett elteltie – az ifjúsági munkanélküliségnek ijesztő méretűre kellett növekednie, valamint a pedagógus munkanélküliségnek, illetve az iskolabezárás rémének is fel kellett sejlennie – ahhoz, hogy a fenntartók és az iskolák észbe kapjanak: nem lesz (mert nem lehet) központi koncepció, helyi gazdasági és iskoláztatási igényekre alapozott fejlesztési elképzeléseket kell kidolgozni, és regionálisan lehetőleg összhangot kell teremteni a szakképző intézmények szakmastruktúrájának és képzési szerkezetének a fejlesztésében. Ez utóbbi feltétel azóta is csak elvétve valósult meg. A legtöbb helyen mindvégig hiányzott a képzőhelyek fejlesztésének a területi (akár egy nagyvárosban vagy megyén belüli) összhangolása. Az eredmény az, hogy a divatos szakmákban egymás mellett működő iskolák egymással versengve indítottak el képzést, miközben egyre kevesebb lett a gyerek.

Az iskolák 1996-ra már azt is megtanulták, hogy a szakmaszerkezet fejlesztése, illetve átalakítása fokozatosan és rugalmasan, az igényekhez alakítva kell, hogy történjen. A fejlesztési irány kijelölése messze nem olyan egyszerű, mint a szocializmusban volt (amikor egy-egy nagyüzemre többféle szakma képzését is biztonsággal lehetett alapítani), a fejlesztést igényfelmérésnek (üzemek munkaerőigénye, munkaügyi központok által közvetített igények, szülők iskoláztatási igénye) kell megelőznie, és a fejlesztési elképzeléseket minden esetben egyeztetni kell a fenntartóval, mert csak akkor derülhet ki, hogy mennyit vállal a fejlesztés költségeiből.

Általános tapasztalat az is, hogy még a folytonos egyeztetés és igényfelmérés alapján kialakított szakmaszerkezet sem kínál biztosítékot a végzősök foglalkoztatására, hiszen a piaczgazdaság körülményei között a munkaerőpiacot az állandó változás jellemzi. Az igazgatók közül sokan elmondták, hogy tulajdonképpen az lenne ideális, ha a folyton változó munkaerő-igényekre frissen és rugalmasan tudnának reflektálni az iskolák, de ennek a feltételrendszerét igen nehéz megteremteni (tanműhely, tanárok, szakoktatók). Erre kínál megoldást az „alvó” szakma fogalmának megjelenése, ami azt jelenti, hogy egy-egy szakmában szüneteltetik a képzést, amíg nincs igény rá, de mihelyt igény támad, készek a képzés újraindítására.

A szakmastruktúra átalakítása elvileg igen költséges folyamat. Gyakorlatilag a változtatásokat az elmúlt években mindvégig az jellemezte, hogy a fenntartó önkormányzatok nem tudták vállalni a fejlesztés teljes költségét, a ráfordításokat az iskolák tartalékainak mozgósítása, a Szakképzési Alap támogatása és különböző pályázati pénzek egészítették ki.

A sokféle forrás igénybevétele ellenére a szakmastruktúra átalakítására mindenhol kevesebb volt a pénz a kellenél, az új szakmákat ezért nagyon sok helyen hiányos feltételrendszerrel és szűkös körülmények között indították el. A nélkülözésben a hátrányos helyzetű gyerekek iskoláztatását biztosító speciális szakiskolák jártak az élen. Ezek az intézmények már az induláskor arra törekedtek, hogy minél egyszerűbb és olcsóbb felszerelést igénylő szakmá-

kat oktassanak, és a képzési profil átalakítása során is ugyanez volt a legfőbb szempontjuk. (Sok esetben termelőüzemekből leselejtezett gépekkel rendezték be tanműhelyeiket.)

Csakúgy, mint a gazdaságban, a szerkezetátalakítás az iskolákban is szükségképpen pazarlással járt együtt (feleslegessé váltak a szerszámok és gépek, illetve a régi tanműhelyek berendezései stb.). Elkerülhetetlen volt a változás a pedagógus állományban is. A régi szakmák oktatóitól meg kellett válni, és megnőtt az igény új, képzettebb tanárok iránt. De miután a szakmastruktúra átalakítása az elmúlt öt év alatt fokozatosan zajlott, a legtöbb helyen nem járt tömeges elbocsátással. Főként olyan szakoktatókat kellett elküldeni, akik a szakma „kifutásával” feleslegessé váltak. Néhányat nyugdíjaztak közülük, másokat átképeztek, megint másokat más munkakörben tovább tudott foglalkoztatni az iskola, és volt olyan is, aki a termelőmunkába ment vissza.

A szakmastruktúra és a képzési szerkezet átalakulása az elkövetkezendő évekre feltehetően át fogja rajzolni a szakképző iskolák korábbi rendszerét: a vegyes szakmai profilú iskolák helyébe a néhány rokon szakmára vagy szakmacsoportra szakosodó, de ezen belül különböző képzési fokozatot kínáló iskolák lépnek, amelyektől remélhetőleg a jelenleginél jobb szakmai színvonal is várható. Mivel egy-egy szakmát többféle képzési szinten (alapszíntől a felső középfokig) oktatnak, valamennyi iskolában nélkülözhetetlen lesz például nagyobb számú egyetemi végzettségű pedagógus alkalmazása.

Lesz-e gyakorlóhely?

Kutatásunk a szakképzés átalakulásának minden vonatkozására kiterjedt – a tárgyi és személyi feltételekre, az iskolavezetésre, a finanszírozásra, az iskolák gazdálkodására –, a továbbiakban azonban csak egyetlen, az elmúlt évek legfenyegetőbbnek tűnő problémájával foglalkozunk: a gyakorlóhely kérdéssel.

A rendszerváltást követő gazdasági átalakulás következményeként a szakmunkásképző iskolák már a kilencvenes évek elején igen szorongató helyzetbe kerültek. Mihelyt az állami nagyüzemek stabilitása megingott, az volt az első dolguk, hogy bezárták a gyakorlati oktatás céljait szolgáló tanműhelyeiket. (Volt olyan iskola, amelynek két-háromszáz tanulója maradt egyik napról a másikra gyakorlóhely nélkül.) Ez a változás olyan súlyosan érintette a gyakorlat-orientált hagyományos szakmunkásképzést, hogy ebben az időszakban sokan az egész intézményrendszer összeomlását, sőt a hagyományos szakképzési forma felszámolását jósolták. Hogy mindez mégsem következett be, az elsősorban az iskolák leleményességének és kitartó küzdelmének, a fenntartó önkormányzatok áldozatvállalásának és a Szakképzési Alap nyújtotta pályázati pénzeknek volt köszönhető.

Amikor a vállalati tanműhelyeket felszámolták, a gyakorlati képzés problémáját egyik napról a másikra maguknak az iskoláknak kellett megoldaniuk. A szorongató helyzetben kétféle megoldás látszott lehetségesnek: iskolai tanműhelyek formájában bővítették saját képzőhelyeik számát, és növelték a kisvállalkozók, illetve a kisiparosok bekapcsolását a képzési rendszerbe. Az iskolák kifogyhatatlanok voltak arra vonatkozó ötleteikben, hogy hol, milyen helyiségekből és épületrészekből lehet tanműhelyt csinálni. Jellemző volt, hogy az önkormányzatok hajlandónak mutatkoztak megvásárolni a tönkrement vállalatok elhagyott tanműhelyeit vagy a településen üresen álló épületeket, az iskolák saját erőből (a tanulók munkaerejét felhasználva) rendbehozták azokat, a Szakképzési Alap támogatása pedig lehetőséget nyújtott arra, hogy e helyiségeket felszereljék.

Miután a pénz mindig kevesebb volt a kellenél, az esetek többségében csak a legégetőbb szükségleteket kielégítő tanműhelyek jöttek létre, amelyeknek a felszerelése és a berendezése is messze volt a korszerűség követelményeitől. A tanműhelyek felszerelése sok helyen történt meglévő gépek és berendezések felhasználásával. Olyan esettel is találkoztunk, amikor a tanműhelyben minden maradt a régiben, csak a felirat változott (pl. a feleslegessé vált korábbi lakatos tanműhelyt változatlan formában valamilyen rokon szakma képzésénél használják fel).

A gyakorlólhelyek felszereltségét a megkérdezett gyerekek többsége átlagosnak vagy közepesnek tartja. Valamennyi vizsgált csoportban 10% alatt marad azoknak a száma, akik teljesen elavultnak vagy használatatlannak tartják a technikai berendezéseket, de azoké sem több, akiknek az a véleményük, hogy technikailag magas színvonalú eszközökkel gyakorolhatják a szakmát.

Miután a szakképzés költségvetési támogatásánál külön kvótát számolnak az elméleti és a gyakorlati képzőhelyekre, a saját tanműhelyépítés vagy vásárlás azért is célszerű befektetésnek bizonyult az iskolák számára, mert gyakorlati képzőhelyeik számával együtt nőtt a költségvetési támogatásuk. Az önálló gyakorlati képzőhelybázis létrehozása abból a szempontból is hasznos volt, hogy növelte az iskolák önállóságát és stabilitását. Ettől kezdve kevésbé voltak kiszolgáltatva a regionális gazdasági változásoknak. Ha képesek maguk megoldani a gyerekek gyakorlati képzését is, lényegében maguk dönthetik el, hogy milyen szakmára hány gyereket vesznek fel. Az igazgatók erről a következőket mondták:

„Én még egyszer azt a helyzetet nem vagyok hajlandó felvállalni, vagy abban partner lenni, ami a 89–90-es években volt. Tudniillik az úgy működött, hogy hétfőn reggel bejöttem az iskolába, és az irodám ajtajánál állt két tanuló. Megkérdeztem hogy mit keresnek ott: hát ők harmadéves burkolók, és mondják, hogy beküldte őket az építésvezető, mert nem tudja már őket tovább foglalkoztatni. Én ebbe a helyzetbe még egyszer nem szeretnék kerülni.”

„Mivel ezek az iskola területén működő tanműhelyek, az állam ezeket fejkvótával támogatja. Gyakorlatilag kialakult egy iskolacentrikus elméleti és gyakorlati képzés. Tudniillik miután stabilizáltuk az iskolát, tehát megvan a gyakorlati képzésnek a helye is, tudjuk fogadni a gyerekeket, ebből következik, hogy jelen pillanatban sincs beiskolázási problémánk. Ebből következik, hogy a pedagógusnak biztos a munkahelye. A régi vállalati képzési forma tulajdonképpen teljes mértékben átalakult.”

A tanműhelyteremtő erőfeszítések azt eredményezték, hogy a kilencvenes évek közepére az iskolai tanműhelyekben gyakorló szakmunkástanulók aránya több mint kétszerezésére nőtt, vagyis a megszűnt vállalati gyakorlólhelyek többségét az iskoláknak saját tanműhelyekkel sikerült pótolniuk.

tanév	iskolai tanműhely	üzemi tanműhely	üzemi munkahely	nem csoportos	összesen
1985/86	14,6	43,0	19,8	22,6	100
1990/91	15,9	39,8	19,2	25,1	100
1991/92	19,6	34,0	16,6	29,9	100
1992/93	24,6	27,7	14,9	32,9	100
1993/94	30,0	24,0	12,0	34,0	100
1994/95	34,2	20,6	11,9	33,2	100

A szakmunkástanulók aránya a gyakorlati képzés helye szerint (%)
(Forrás: Szakképzés Magyarországon – a Munkaügyi Minisztérium kiadványai)

Mind a régi nagyüzemi tanműhelyek, mind a nagyüzemi szórvány gyakorlólhelyek esetében általános volt, hogy a szakmunkástanulók képzését a munkahelyek arra is felhasználták, hogy a gyerekeket termelőmunkára fogják, vagyis olcsó munkaerőként alkalmazzák. A piacorientált termelőtevékenység korábban az iskolai tanműhelyeket nemigen jellemezte, de az utóbbi időben, a szakképzés finanszírozásának mértéke és módja az iskolákat is arra kényszeríti, hogy a tanműhelyekben a gyerekek ingyen munkájára alapozva vállalkozzanak. Az iskolai tanműhelyek (tangazdaságok, tanboltok stb.) beindítása és felszerelése az utóbbi években jelentősen gyarapította az iskolák (és ezzel együtt a fenntartó önkormányzatok) vagyonát. Mind az iskolák, mind a fenntartók érdekelték voltak abban, hogy a tanműhelyekben felhalmozott termelőeszközök ne csak oktatásra, hanem termelőtevékeny-

ségre, azaz a vagyoni további gyarapítására is felhasználást nyerjenek. Annál is inkább nagy szükség volt erre, mert az önkormányzatok szűkös költségvetése nem lett volna elegendő arra, hogy fenntartsák és működtessék (pl. energiával, nyersanyaggal ellássák) a frissen beindult tanműhelyeket. A szakképző iskolák tehát az elmúlt évek alatt nemcsak a képzési feladatok biztosítását illetően, hanem gazdálkodási szempontból is egyre önállóbbak lettek.

Az iskolai tanműhelyek tömeges beindításával tehát a szakképző iskolák lényegében függetlenítték magukat az őket körülvevő gazdasági intézményektől. Erre a változásra ráadásul egy olyan időszakban került sor, amikor a szakmai képzést irányító oktatási kormányzat mind a fejlesztési elvek, mind a törvénykezés szintjén (tanulószerződések, kamarák szerepének növelése stb.) elkötelezte magát a gazdasági környezetre épített ún. duális szakképzés mellett. Csakhogy a valóság ismét erősebbnek bizonyult az elveknél. Az iskolai tanműhelyi képzés offenzívája egyszerűen annak volt köszönhető, hogy a szakképző iskolák számára a gazdaság nem bizonyult elég életképes, illetve elég aktív partnernek a képzés területén.

„A nyári gyakorlatot végigdolgozza mondjuk egy festő- vagy egy kőművestanuló, és akkor kezdődnek a konfliktusok, mert hogy ilyen juttatást nem biztosít, olyan juttatást nem biztosít a vállalkozó – fogalmazta meg a véleményét az egyik igazgató. – Persze, ennek papíron semmi nyoma. Szóval, általában ilyenkor szokott jönni a szülő segítségért. Na, ezt a konfliktushelyzetet én nem vállalom fel. Ezért van nekünk saját gyakorlati oktatási rendszerünk. Tehát nincs az iskola kiszolgáltatva. Én nem azt mondtam, hogy ez a jó dolog. Mert az a normális a szakképzésben, hogy az iskola végzi a saját feladatát, ez elsősorban az elméleti felkészítés, és a gazdasági szféra pedig végzi a gyakorlati oktatást. Csakhogy ehhez kell egy működő gazdaság. Tudomásul kell venni, hogy ma ez nincs meg, és az a meggyőződésem, hogy ha a dolgok így mennek tovább, akkor az elkövetkező 10 évben nem is lesz meg.”

Az iskolák által választott, illetve választható gyakorlóléhely-pótló megoldások természetesen szakmánként is eltérőek voltak: akadtak olyan szakmák, amelyekben a kilencvenes elején gomba módra szaporodtak a kisvállalkozások (pl. kereskedelem, vendéglátás), és itt kézenfekvőnek látszott az a megoldás, hogy a kisvállalkozók vegyék át a képzési feladatokat, de voltak olyan szakmák is, amelyeknek a gyakorlati képzésénél kisvállalkozókra egyáltalán nem lehetett számítani (pl. gépipari szakmák).

Vagyis a kilencvenes évek közepén azt tapasztaltuk, hogy nagyon sok szakma esetében nem váltak valóra azok a remények, amelyeket a szakoktatás irányítói a magánszektorban, illetve a kisvállalkozások keretén belül létesített gyakorlóléhelyekhez fűztek. Kétségtelen, hogy a szocialista időszakhoz képest a rendszerváltás után jelentősen gyarapodott a magánvállalkozók által nyújtott gyakorlóléhelyek száma, de ez önmagában – különösen a mezőgazdasági és az ipari szakmák esetében, amelyek a legnépesebbek voltak – semmiképpen nem lett volna elegendő a megszűnt nagyvállalati gyakorlóléhelyek pótlására.

ágazat	gazdálkodási forma*			
	vállalat	szövetkezet	magáncég	összesen
ipar	33,5	12,4	54,1	100,0
építőipar	14,8	8,0	77,1	100,0
mezőgazd., élelm.	57,8	11,0	31,2	100,0
szolgáltatás	6,6	4,8	88,6	100,0
keresk. és vendégl.	8,2	21,9	69,9	100,0
szállítás, hírközlés	13,2	29,0	57,8	100,0
összesen	25,6	13,2	61,1	100,0

* Az iskolai tanműhelyben oktatottakon kívül

A tanulók aránya ágazatonként a gyakorlati oktatás helyének gazdálkodási formái szerint az 1993–1994-es tanévben
(Forrás: A Munkaügyi Minisztérium adatbázisa)

Ráadásul ebben az időszakban a magánvállalkozások többsége korántsem bizonyult elég stabilnak, illetve rentábilisnak ahhoz, hogy előre kiszámíthatóan, hosszú távra biztosítsa a szakmatanulás feltételeit.

A gyakorlati képzőhelyek szerkezetének átalakulása egyúttal azt is jelentette, hogy megszűntek a gyakorlati képzés korábbi tömeges formái (amikor kétszáz-háromszáz gyerek gyakorolt egy-egy nagyvállalatnál), és ezzel együtt megszűntek a képzés korábbi módszerei is. A szakmunkásképzés nagyüzemi módszereinek kétségtelen előnye, hogy a gyerekeknek nagyobb az esélyük arra, hogy korszerű technikai berendezéseket ismerjenek meg a gyakorlati képzés során, de hátrányuk, hogy a gyerekek csak részfolyamatokban vehetnek részt és nincs áttekintésük a munkafolyamatok egészéről. A kisipari képzés keretében viszont a munkafolyamat egészének áttekintése nem ütközik akadályba, de a munkahelyeken megismerhető technika korszerűsége egyáltalán nem garantált. Ugyanakkor a két-három gyereket foglalkoztató kisvállalkozók sokkal személyesebb kapcsolatot alakítanak ki a náluk gyakorló gyerekekkel, mint a korábbi nagyvállalatok, ahol a szakmunkásképzés is nagyüzemi módszerekkel folyt, és az egyes tanulók képzésére kevés figyelem és törődés jutott.

A gyakorlóhelyek változása a gyakorlati képzéssel kapcsolatos szervezőmunkát is átalakította. Míg korábban egy-egy szakképző iskola mindössze három-négy nagyvállalattal volt kapcsolatban, és a képzés megszervezése hosszú évtizedek alatt kimerült rutint követett, az új helyzetben az iskoláknak olykor több száz kisvállalkozóval kellett felvenniük a kapcsolatot, ami a korábbinál aprólékosabb, időigényesebb és lényegesen több munkát igényelt.

A nehézségeket az is fokozta, hogy míg korábban a szakmát tanuló gyerekek többsége a nagyüzemi gyakorlóhelyére ugyanúgy bejárt a városba, mint az iskolába, a kisvállalkozók tömeges bekapcsolódásával a gyakorlóhelyek térben is szétszóródtak, előfordul, hogy a gyerek saját lakóhelyén talált gyakorlóhelyet, de az is, hogy egészen más településre jár gyakorolni, mint ahol lakik, vagy az iskola van.

Végül is a kilencvenes évek közepére gomba módra szaporodó iskolai tanműhelyeknek és a magánvállalkozók által nyújtott képzési lehetőségeknek együttesen sikerült pótolniuk azt a képzési kapacitáshiányt, amelyet az állami nagyüzemek összeomlása teremtett. A viszonylag konszolidált helyzet kialakulásához a fentiekén kívül még két dolog járult hozzá: egyrészt a demográfiai hullámvölgy, amelynek eredményeként évről évre kevesebb gyerek került be a szakmunkásképző iskolákba, másrészt pedig a szakképző intézményrendszer fokozatos átalakulása, amelynek eredményeként az iskolák kevésbé gyakorlatorientáltak és így kevesebb gyakorlóhelyet igénylő szakközépiskolai osztályokat is indítottak a hagyományos szakmunkásképzős osztályok mellett.

Az ugyanebben az időszakban igen dinamikus létszámgyarapodást mutató speciális szakiskolák gyakorlati képzőhelyei kezdettől szinte kizárólag iskolai tanműhelyek voltak. Ráadásul ezek az iskolák gyakran szakképzésre tökéletesen alkalmatlan körülmények között és hiányos felszereltséggel voltak kénytelenek elkezdni a képzést, hiszen az amúgy is gyakorlóhely-hiányos időszakban szó sem lehetett arról, hogy a speciális szakiskolák átlagosnál gyengébb képességű és hátrányos helyzetű tanulói a magánvállalkozások keretén belül gyakorlóhelyekhez jussanak. A kilencvenes évek közepére a helyzet annyiban javult, hogy az iskolai tanműhelyeket igényesebben szerelték fel, de a kisvállalkozók a speciális szakiskolai képzésbe azóta is csak elvétve kapcsolódtak be.

A szakképzés feltételrendszerének a rendszerváltást követő átalakulása tehát ékesen bizonyítja a gyakorlat diadalát az elvek felett. Miközben a szakképzésért felelős minisztérium elvekben mindvégig a duális képzést részesítette előnyben, illetve a gazdaságra alapozott képzés mellett foglalt állást, sőt a törvényi szabályozást is erre a meggyőződésre építette, a magyar szakképzés gyakorlata iskolacentrikusabb lett, mint valaha. Soha ilyen nagy arányban nem képezték még iskolai tanműhelyekben a gyerekeket, mint a kilencvenes évek közepén, és soha nem kapott még ilyen sok gyerek szakmunkás-bizonyítványt anélkül, hogy valaha is dolgozott volna valóságos termelőüzemben.

A gyakorlati képzés minősége

Az 1993-as szakoktatási törvény nemcsak abban a tekintetben szakadt el a valóságtól, hogy túl sokat várt a gyakorlati képzés területén a magánvállalkozásoktól, hanem abban is, hogy a gyakorlati képzőhelyeken folytatott oktatómunka ellenőrzésének jogát túlságosan hamar vette ki az iskolák kezéből, hogy azt az adott szakmákban illetékes gazdasági kamarákra ruházza át. Vagyis a szakoktatást irányító minisztérium a frissen megszervezett gazdasági kamarák szerepvállalását is túlbecsülte. Az elmúlt három évben az derült ki, hogy a gazdasági kamarák – amelyek még túlságosan újak, szervezetlenek, felkészületlenek voltak, és a feladat ellátásához szükséges pénzüik és apparátusuk is hiányzott – még azokban a szakmákban sem töltötték be a szakmai gyakorlati képzés ellenőrzésében rájuk ruházott szerepet, ahol a kisvállalkozóknak viszonylag nagy hányada vállalt részt a képzésben. De miután az iskolákat megfosztották ettől a feladattól (sem az ehhez szükséges személyi állománnyal, sem pénzzel nem rendelkeztek), a termelőüzemek által végzett gyakorlati képzés lényegében ellenőrzés nélkül folyt. Az igazgatók így jellemezték a megváltozott helyzetet:

„Voltaképpen a másfél éve felállt kamarák hatásköre lenne az ellenőrzés, de ők szakember és pénz hiányában nem tudnak erre sort keríteni. Mi felajánlottuk nekik az együtműködésünket, hogy amennyiben úgy döntenek, hogy a szakképzés valamelyik feltételét vizsgálni akarják, akkor készséggel bocsátunk rendelkezésükre szakembereket. Eddig még nem éltek ezzel a lehetőséggel.”

„A gyakorlati oktatást nem ellenőrzi senki. Miután a szakképzési törvény egyértelműen úgy rendelkezik, hogy a gazdasági kamarának kell az engedélyt kiadnia arra, hogy tanulókat foglalkoztathasson valaki, neki kellene ellenőrizni a feltételeket. A megyében van iparkamara, kereskedelmi kamara, vendéglátóipari kamara. Találkoztunk is a képviselőikkel, jól elbeszélgettünk, hogy majd mit csináljunk, aztán ezzel le is zárult a program. Nekünk se pénzünk, se emberünk nincsen arra, hogy ellenőrizzünk. Ennyi munkálatot egyszerűen nem is lehetne ellenőrizni. Régebben a szakoktatóknak kötelező óraszámában volt ellenőrzési feladatuk. Ezt túlórában vagy kötelező órában elszámoltuk. Ma erre se költségfedezetet nem biztosít senki, se létszámfedezetet.”

Különösen kockázatos volt a gyakorlati képzést az ellenőrzéstől megfosztani egy olyan szakaszban, amikor a nagyvállalatok helyett szerepet vállaló kisvállalkozásokkal megsokszorozódott a gyakorlati képzőhelyek száma. Korábbi ellenőrző apparátusukkal az iskolák akkor sem tudták volna ezt a megnövekedett feladatot ellátni, ha náluk marad az ellenőrzés felelőssége. Az ellenőrzés hiánya azért is veszélyesnek bizonyult, mert a szakképzésbe frissen bekapcsolódó kisvállalkozók egy része sem megfelelő tárgyi feltételekkel, sem kellő tapasztalattal, sem kellő felkészültséggel nem rendelkezett ahhoz, hogy a tanuló szakmai gyakorlati oktatását megfelelő színvonalon végezze.

Az oktatás ellenőrzésének a hiánya a gyerekek szempontjából azért is veszélyes, mert a kisvállalkozók közül is viszonylag sokan próbálják szakmai gyakorlati képzés címén a rájuk bízott gyerekek munkaerejét kihasználni, anélkül, hogy a szakmát valóban megtanítanák nekik. Az igazgatók erről az alábbi tapasztalatokat szerezték:

„Embere válogatja, hogy mennyire engedik közel a dolgokhoz a gyerekeket. Van, ahol csak krumplipucolásra használják őket.”

„Ingyen rabszolgáknak nézik az újjazdák a kihelyezett gyerekeket, és a lényeg az, hogy az alantas fizikai munkát megcsinálják.”

„Előfordul, hogy a pék éjszaka dolgoztatja a gyereket, és mi egy hónap után tudjuk meg, hogy a gyerek éjszaka is dolgozik.”

„Nem olyan munkával foglalkoztatja, amivel kellene. Amolyan cseléd, tehát takarít, gyerekre vigyázz stb., embertelen hangon beszél vele. A vizsgán meg megbukik a gyerek. Ez az iskolánkra is rossz fényt vet, pedig nem mi vagyunk a hibásak, mert mi az elméleti képzést tudjuk csak vállalni, a szülők szerzik az oktatót, és a szülők nem szólnak ad-

dig, amíg el nem mérgesedik a helyzet, mert akkor az oktató azt mondja, hogy nem vállalja tovább a gyereket.”

A kisvállalkozóknál folytatott gyakorlati képzés ellenőrzésének természetesen akkor lenne igazán értelme, ha szankcionálni lehetne az elkövetett hibákat és az előforduló hiányosságokat. Csakhogy a jelenlegi gyakorlóhely-hiányos időszakban mind az iskola, mind a szülő örül, ha egyáltalán talál gyakorlóhelyet, és még akkor is ragaszkodik hozzá, ha van benne kifogásolni való. Mindezen problémák ellenére a kisvállalkozóknak a korábbinál nagyobb részvétele a szakmai képzésben rendkívül sok pozitívummal is járt. Sok iskolaigazgatónak az a tapasztalata, hogy a kisvállalkozóknál gyakorló tanulók jobban átlátják a munkafolyamatok egészét, jobban motiváltak a munkára, személyesebb kapcsolatok alakul ki a mesterükkel, önállóbbak a munkavégzés során és a vállalkozáshoz szükséges ismereteket is megtanulják a gyakorlóhelyükön. Mindez azonban csak olyan esetekben valósul meg, amikor a kisvállalkozó valóban alkalmas a képzésre. Ennek a biztosításhoz pedig hiányzik a mesterképzés, amely segítene a képzésre kapható kisvállalkozókban kialakítani ezeket a készségeket és amely biztosítékot jelenthetne arra, hogy csak az vállalhasson oktatást, aki felkészültsége és személyisége alapján alkalmas rá.

Több igazgató is elmondta, hogy a gyakorlati oktatás kérdésében az lenne eszményi megoldás, ha az első évben a gyerek a szakmai alapozó képzést az iskolai tanműhelyben kapná meg, és csak akkor kerülne ki termelőüzemi gyakorlatra, ha a szakma alapvető ismereteivel már fel van vértézve. Ezt az elvet azonban a gyakorlati feltételek hiánya miatt jelenleg csak igen kevés iskolában és kevés szakmában lehet megvalósítani. Miközben tehát a gyakorlati képzés feltételrendszerének a gyökeres átalakulása (a kevés számú nagyvállalat helyett sok-sok kisüzem feladatvállalása) az ellenőrzési rendszer és az ehhez szükséges infrastruktúra körültekintő kiépítését igényelte volna, az átgondolatlan irányítás következtében még a korábban rendelkezésre álló infrastruktúra is leépült és a változás mindezek hiányában ment végbe. Ennek következtében az elmúlt évek szakképzésében a kisvállalkozások felkészültség (mesterképzés) és ellenőrzés híján vállaltak szerepet, ami azzal a következménnyel járt, hogy lényegében csak személyes adottságaikon (képzettségükön, lelkiismeretességükön stb.) múltott, hogyan végezték el ezt a feladatot.

Gyakorlóhely-szerzés

Az 1993-as *Szakképzési törvény* oly módon próbálta enyhíteni a szakképző iskolák gyakorlóhely-gondját, hogy bevezette a tanulószereződés intézményét. Ez lényegében azt jelentette, hogy ettől kezdve a szakképző iskolákba kétféle módon lehetett bekerülni: vagy úgy, hogy iskolai tanműhelyben kapott gyakorlati képzési lehetőséget a gyerek, vagy úgy, hogy saját maga keresett magának gyakorlóhelyet egy magánvállalkozónál és ún. tanulószereződést kötött vele.

Miután az iskoláknak csak bizonyos szakmákban és korlátozott számban voltak gyakorlóhelyeik, a szakképző iskolákban sokkal komolyabb felvételi követelménynek számított az, hogy talált-e a jelentkező gyakorlóhelyet magának, mint az, hogy milyen volt az általános iskolai bizonyítványa. Ha egy magáncég hajlandó volt a gyakorlóhelyét biztosítani, akkor is felvették a szakmunkásképzőbe a gyereket, ha VIII.-ban félévkor megbukott.

A magáncégek gyakorlóhelyei iránt megnövekedett igény „helyzetbe hozta” a vállalkozókat, akik jövedelemszerzési lehetőséget láttak a konjunktúrában, és rövid időn belül megteremtették a gyakorlóhelyek fekete piacát. Ez egyszerűen annyit jelentett, hogy pénzt kértek a szülőktől a tanulószereződésért. A gyakorlóhelyek fekete piacának kialakulását ugyan a piacgazdaságra való átmenet szükséghelyzete hozta létre, de az 1993-as törvényi szabályozás is serkentette. A tanulószereződés intézményének bevezetésével ugyanis a törvény a gyakorlóhelyekre vonatkozó alkut a kiszolgáltató helyzetben lévő szülők és a monopolhelyzetben lévő kisvállalkozók egyezségének körébe utalta, az iskolának

mint intézménynek a szerződés-kötésben nem adott jogosítványt, a gazdasági kamaráknak ugyan adott, de ezek a szervezetek miután még nem igazán működőképesek, nem gyakorolják ilyen irányú jogaikat.

A gyakorlóléhelyek „árát” a kereslet-kinálat törvényei határozzák meg, vagyis az, hogy mennyire népszerű a szakma (hányan jelentkeztek rá), és mekkora a hiány gyakorlóléhelyekből (van-e az iskolának saját tanműhelye). A kért összeg tehát részben a szakma te-kintélyétől és keresettségétől függ, részben pedig a kisiparosok gátlástalanságától. Az igazgatók erről így számoltak be:

„Korábban csak a menő szakmáknál volt fizetés: fodrász, fogtechnikus, rádióműsze-rész, autószerelő. Most már ott tartunk, hogy a lakatos is kéri a pénzt, a bútorasztalos, épületasztalos is kéri a pénzt, vagyis a leg-több kisiparos kéri. Van, aki fél évre kér 100 ezret, és akkor három évre az nagyon sok. Van, aki az egész évre kér egy összeg-ben 100 ezret. Nagyon változó, de min-denképpen sokban van a szülőnek.”

„100 000,- Ft az, ami átlagos, de ez szak-mánként változó. Van, aki eleve a szerződés aláírásáért 40 000,- Ft-ot kér, a többit meg majd akkor, ha oktatni kezdi a gyereket.”

A gyakorlóléhelyért pénzt kérni természe-tesen törvénysértő eljárás. Ezt mindenki tudja, és mégis mindenki hallgatólagosan tudomásul veszi. A szülő azért, mert ha nem fizet, nem lesz gyakorlóléhelye a gyere-kének, tehát nem tud szakmát tanulni. Az iskola pedig azért, mert ha nincs gyakorlólé-helye a gyerekeknek, nem tudja felvenni, és kevesebb lesz a tanulója. A törvénysértő kisvállalkozó leleplezése tehát senkinek nem áll érdekében. A kutatás során meg-kérdezett önkormányzati tisztségviselők mindegyike tudott arról, hogy némelyik vállalkozó pénzt kér a szülőktől a gyakor-lóléhelyért, de egyikük sem tudta pontosan,

hogy ki, hol és mennyit. Még ha személyesen panaszkodtak is nekik a szülők erről, mi-helyt konkrétumokra került volna sor, vagy netán írásbeli rögzítésre, azonnal elhallgatott mindegyik, és ragaszkodott az anonimitáshoz. Egyikük sem vállalta, hogy emiatt hiúsul-jon meg a gyerek továbbtanulása. Így a hatóság (az önkormányzat), bár jól tájékozott (mindenki mindenről tud), képtelen beavatkozni, és semmi esélye nincs arra, hogy lelep-lezze a törvénytelen haszonélvezőket.

Az általunk megkérdezett iskolaigazgatóknak is mindegyike tudott arról, hogy pénzt kérnek a gyakorlóléhelyekért a kisvállalkozók, a legtöbben azt is meg tudták mondani, hogy melyik szakmában mennyi a tarifa, de egyetlen olyan iskolával sem találkoztunk, ahol valamelyik szülő hivatalos bejelentést tett volna erről. Ennek következtében az is-kolák még ha akartak volna, akkor sem léphettek volna közbe a törvénysértés megakadá-lyozása érdekében. Az igazgatók erről a következőket mesélték:

„Volt rá példa, hogy jött a szülő panaszkodni. Persze, itt a megoldás az lehet, amit én szoktam tanácsolni a szülőnek, hogy írja le nekem, hogy X.Y. ennyi forintért volt csak hajlandó alkalmazni a gyereket. Soha nem volt rá példa, hogy leírja. Egyrészt nincs rá bi-zonyíték, mivel ez négy szemközt zajlik, tehát a pénz átadására-átvételére nincs tanú.

*A kisvállalkozóknál folytatott
gyakorlati képzés ellenőrzésének
természetesen akkor
lenne igazán értelme,
ha szankcionálni lehetne
az elkövetett hibákat és
az előforduló hiányosságokat.
Csakhogy a jelenlegi gyakorlólé-
hely-hiányos időszakban mind
az iskola, mind a szülő örül,
ha egyáltalán talál gyakorlólé-
helyet, és még akkor is
ragaszkodik hozzá, ha van
benne kifogásolni való.
Mindezen problémák ellenére
a kisvállalkozóknak a korábbinál
nagyobb részvétele a szakmai
képzésben rendkívül sok
pozitívummal is járt.*

Azonkívül, ha ő ezt leírja, és én a kamaránál feljelentem az illető vállalkozót, akkor az az ő gyerekeit azonnali hatállyal el fogja küldeni.”

Jelenleg tehát viszonylag konszolidált egzisztenciális körülmények (vagy jó személyes kapcsolatok) szükségesek ahhoz, hogy a gyerekek esélye legyen arra, hogy valamelyik divatosabb, illetve keresettebb szakmát egy kisvállalkozó mellett tanulja meg. A szakmai gyakorlóléhelyek árát még a viszonylag rossz anyagi körülmények között élő szülők is kénytelenek kigazdálkodni, ha azt akarják, hogy gyerekeik felvételt nyerjenek az adott szakmára. Természetesen mindenütt szép számmal akadnak olyan szegény családok, akik még ha akarnának se tudnának fizetni a kisparosoknak a gyakorlóléhelyért. Az ilyen családokból jött gyerekeknek jelenleg korlátozott a lehetőségük arra, hogy olyan szakmákat tanuljanak, amelyekhez az iskoláknak nincs tanműhelyük. Az igazgatók erről így nyilatkoztak:

„Most azon szülők, akik meg tudják fizetni a törvény ellenére a vállalkozót, azok találnak gyakorlóléhelyet. Aki hátrányos helyzetű, az nem. Most ebből adódóan az iskolai tanműhelyben oktattott szakmákba elsődlegesen hátrányos helyzetű szülők gyermekei kerülnek be, az egyéni vállalkozókhoz pedig azok, akik fizetni tudnak.”

„Nyílt titok, hogy van olyan gyakorlóléhely, ahova úgy vesznek fel tanulókat, hogy a tanulók szülei ezt megfinanszírozzák valami módon. Na most, ha anyagilag hátrányos helyzetű az a család, akkor az nem tud ilyen helyzetet biztosítani, hanem keres egy olyat, ahol nem kell fizetni, vagy amit az iskola tud ajánlani. És akkor azt mondja, hogy jól van fiam, hát akkor te nem leszel autószerelő, mert nincs rá pénzünk, hanem leszel fémszerkezeti lakatos.”

1995-ös és 1996-os kutatásaink során valamennyi vizsgált gyerektől megkérdeztük, hogy kellett-e gyakorlóléhelyről gondoskodnia, amikor felvették a szakképző iskolába. Az adatokból az derül ki, hogy az átlagos szakmunkástanulók közel egyharmadát csak azzal a feltétellel vették fel, ha gyakorlóléhelyet biztosított magának, de ugyanez az arány a hátrányos helyzetű szakmunkástanulók esetében még a 20%-ot sem érte el. Ezeket a gyerekek viszont főként ipari és mezőgazdasági szakmákra vették fel, mert fel sem merülhetett, hogy a szüleik kifizessék a kisvállalkozók által kért borsos árat a gyakorlóléhelyért. Úgy is fogalmazhatnánk, hogy éppen azért találtuk őket nagyobb arányban a munkapiaccon nehezen eladható szakmák tanulói között, mert a pénzért árult gyakorlóléhelyek elérhetetlenek voltak a számukra. Lényegében ugyanez a helyzet a speciális szakiskolák tanulóival. Ennek az iskolatípusnak mind az átlagos, mind a hátrányos helyzetű tanulók számára éppen az az egyik előnye, hogy az iskola biztosítja a gyakorlás lehetőségét és ez nem kerül pénzbe a szülőknek.

A jelenlegi gyakorlóléhely-hiánynak azonban nemcsak az a következménye, hogy a gyerekek egy részét emiatt utasítják el a szakképző iskolákból, vagy hogy emiatt nem tanulhatják azt a szakmát, amit szeretnének, hanem az is, hogy lényegében megszűnt az a lehetőség, hogy a szakmatanulás során egy-egy gyerek többféle gyakorlóléhelyen szerezhessen szakmai tapasztalatokat. A kilencvenes évek közepén valamennyi vizsgált tanulócsoporthoz azt tapasztaltuk, hogy a gyerekek döntő többsége egyetlen gyakorlóléhelyen tanulja a szakmát, és ez a legtöbbször iskolai tanműhelyt jelent.

A gyakorlóléhelyek hiányából táplálkozó feketepiacnak köszönhető az is, hogy az utóbbi években megnőtt a magáncégeknél gyakorló szakmunkástanulók kiszolgáltatottsága. Amellett, hogy az iskoláknak nincs törvényadta lehetőségük arra, hogy ellenőrizzék, mi történik gyakorlati képzés címén a magáncégeknél, a gyerekek és a szülők is óvakodnak a bírálatoktól, hiszen könnyen elveszithetik drága pénzért vásárolt, kurrens cikknek számító gyakorlóléhelyeiket.